

UDK 811.163.42'366"16/17"(497.5 Dubrovnik)

Izvorni znanstveni članak

Rukopis primljen 20. IX. 2008.

Prihvaćen za tisak 30. X. 2008.

Ivana Lovrić Jović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb

ilovric@ihjj.hr

MORFOLOŠKA SVOJSTVA JEZIKA HRVATSKIH DUBROVAČKIH OPORUKA IZ 17. I 18. STOLJEĆA

Rad je nastao iz potrebe da se opiše dubrovački pučki govor 17. i 18. st. Pri morfološkoj je analizi važno uzeti u obzir da se opisuje jezično razdoblje i područje podudarno s početkom formiranja današnjega standardnog jezika. Analiza postaje svrhovitom uspoređi li se s rezultatima jezičnih studija razdoblja koja su joj prethodila i slijedila, do današnjega vremena.

0. Uvod

Dubrovački je gradski govor rijetko privlačio pozornost jezikoslovaca. Zasljenio ga je jezik dubrovačke književnosti za koji postoje brojna i opširna istraživanja, i to zbog činjenice što je od ilirskoga pokreta i hrvatskoga preporoda kao uzor pridonio učvršćivanju štokavskoga kao osnove hrvatskoga književnog jezika.

Tragovi pučkoga govora mogu se pronaći u Držićevim djelima, no stilizirani izraz književnosti ne može biti autentičnim jezikoslovnim dokazom. Stoga su za opis govora najprikladnije oporuke. Odlikuje ih staložen izričaj, izdiktiran u stereotipnom obliku bliskom prijatelju ili bilježniku. Mogle su biti prepisivane u Notarijatu (*olografske*), a katkad su oporučitelji pisali i vlastitom rukom (*olografske*). Čuvaju se u Dubrovačkome povijesnom arhivu u seriji *Testamenta Notariae* (10,1.) u kojoj ima najviše hrvatskih spisa. Razdoblje 17. i 18. st. odabrano jer ne postoje sustavna jezična istraživanja lokalnoga izričaja toga doba.

Iako je oporučno darovanje imovine bilo dopušteno svima, oporuke su većinom pisali bogatiji građani (npr. trgovci, i vlastela).¹ Upravo činjenica da ti bogatiji slojevi pišu na materinskome jeziku ide u prilog tezi da su Dubrovčani govorili narodnim jezikom.²

Građa korištena za potrebe ovoga rada obuhvaća 44 oporuke od kojih je prva napisana 1603., a posljednja 1800. godine. Prvih je 25 oporuka iz 17. st., dok je 19 oporuka napisano u 18. stoljeću. Cjelokupna je građa transkribirana današnjom grafijom (i iznosi 100 kartica). Citirani su primjeri obilježeni sig-naturom čija prva brojka označava (redni) broj oporuke u izvorniku, a druga se brojka odnosi na stranicu izvornika na kojoj se primjer nalazi.

Oporuke su vrijedan jezikoslovni izvor zbog osebujne forme i stila koji uz elemente pravnoga sadrži i elemente književnoumjetničkoga stila. Ubrajaju se u tzv. isprave, a njih karakterizira određena konvencionalnost, tj. pravilnost koja može biti vanjska (pismo, materijal), dok je nama važnija unutrašnja (struktura, jezik i stil). Oporuka se sastoji od uvoda, sredine i zaključka.

Uvod karakterizira uzvišeni stil, a sadrži formulu zazivanja Boga (*U ime Oca i Sina i Duha Svetoga i Blažene Gospe i svih Svetijeh i Svetica Božijeh*^{55,171}), te ime pisca isprave (*Ja Dun Nikola Fiorović*^{52,61}). Formula je u jezi-koslovnome smislu važna jer čuva jezičnu arhaičnost.

Središnji je dio najduži i najzanimljiviji dio oporuke. Uvodi ga formula ko-jom se izražava misao o razboritosti raspodjele nasljedstva: *nahodeći se ne-moćan u tijelu, a s pomoći Božjom zdrav u pameti, zato spomenujući se rije-ći Božje što govori evanđelje sveto 'budite pripravní zašto ne znate dnevi ni časa...'*^{62,19v}. Slijedi kratka formula s izrazima kojima se objavljuje sadržaj isprave: *zato činim ovi moj ultimi testamenat (i) istiniti*^{55,34}, te najvažniji dio isprave koji sadrži materijalni ili moralni objekt koji se daje destinataru. Taj dio redovi-to počinje glagolom *ostavljati* u 1. l. jd prezenta, nastavljajući opet nekom vr-stom formule kojom se nabraja sve što se nasljednicima ostavlja: *ostavljam da se dade jedna perpera u svetu Gospođu*^{52,61}. Nakon toga se nabrajaju i opisuju predmeti, te iznose razlozi i kriteriji po kojima je oporučitelj birao nasljednika pojedinoga predmeta. Taj je najopširniji dio ujedno i jedini narodski intoniran i stilski neobvezan. U zaključnome su dijelu nabrojani svjedoci koji su bili ob-

¹ Npr. Marija Kaboga, Nike Natalis, Mare Bona (Bunić), Magdalena Bona, Džive Gondula (Gundulić), Orhe Getaldić, Valentina Bona itd.; v. Laznibat 1996: 26.

² Iako je jezik trgovačkih bratovština bio talijanski, tj. trgovački jezik Sredozemlja, članovi su tih bratovština svoju posljednju volju izricali narodnim, hrvatskim jezikom. Potvrdu da se du-brovačka vlastela služila hrvatskim jezikom u privatnom životu donosi i pismo Frana Gundulića bratu Šišku iz 1667.godine; v. Laznibat 1996: 27.

vezatni (jedan je nedovoljan). Potpisom oporučitelja i svjedoka izražava se pravovrijednost oporuke. U ovim je oporukama uvijek vlastoručan i prethodi izricanju datuma (ako datum nije naveden već na početku).

Jezik oporuka sličniji je i bliži proznoj književnosti nego pjesništvu, pa je vjerojatno da se njegove morfološke značajke nalaze u mnogim korijenima današnjih oblika. Naime, upravo je jekavsko-štokavska prozna književnost (manje pjesnička) bila važnim činiteljem da se taj stil prihvati za temelj književnoga hrvatskog jezika.

Razvidnosti dobivenih rezultata uvelike će pridonijeti dijakronijski pristup. Zato će se jezik oporuka uspoređivati s rezultatima analize koju je sredinom prošloga stoljeća proveo Milan Rešetar na korpusu pisanih spomenika iz razdoblja 13. do sredine 16. stoljeća: molitvenika, lekcionara, zbornika, psaltira i Dvije dubrovačke službe (Rešetar 1952). Za usporednice s jezikom iz razdoblja nakon oporuka reprezentativna je Budmanijeva analiza dubrovačkoga govora 19. stoljeća (Budmani 1883). Naglasak će biti na iznimnim ili neočekivanim jezičnim oblicima, te će se samo s njima u vezi spominjati i oni koji su jednaki suvremenima.

1. Imenice

U **jednini** imenica *a*-vrste, *e*-vrste i *i*-vrste razlike prema današnjim oblicima su rijetke.

Oblik *mati* javlja se sukladno s današnjom normom: N jd glasi *mati*_{55.79v}, A jd *mater*_{55.79v}, D jd *materi*_{60.18}, G jd *Matere*_{55.52v}, a I jd *s materom*_{55.79}.

Oblik *kíi* također se sklanja kao u suvremenome standardnom jeziku. U N jd on glasi *kíi*_{55.130v}, te s reduciranim početnim (eksplozivnim) suglasnikom: *íi*_{62.17} koji će u 19. st. postati uobičajeniji od potpunoga (Budmani 1883: 171). D jd zasvjedočen je oblikom *kćeri*_{52.62}, a A jd oblikom *kćer*_{72.144}. Postojanje nominativa *kćera* nije zasvjedočeno, no postoji genitiv *kćere*_{55.52}.

Oblik *teta* u dubrovačkome govoru u N jd ima vokativni oblik *tete*: *Tete Marija*_{58.84}.

Za **instrumental** izdvajamo iznimni oblik *pametim*_{71.135} (u sintagmi *zdrava pametim*) gdje imamo analoški nastavak *-m* prema ž. i m. rodu (*mužem / ženom*) dometnut instrumentalnom obliku *pameti* (koji se tvori paralelnim nastavkom *-ju*: *pametju > pameću*).

Drugu iznimku za **instrumental** čine oblici ž. r. *rukome*_{55.79} (*mojome vlastitome rukome*), s *Perome*_{55.79} (ž. vl. ime) i m.r. *svjedokome*_{70.49} gdje se javlja po-

kretno *-e* (koje se dodaje i pridjevima i zamjenicama, kako vidimo u šire citiranim primjeru). Tu je zapravo riječ o pridjevskoj osobini koja se katkad prenosi na imenice. Treba uzeti u obzir da dva od tri oblika sa završnim *-e* potječu od istoga oporučitelja (u Dubrovniku, 1655. g.). Neki se od njih (u istoga oporučitelja) javljaju i u današnjemu standardnom obliku: *mojom vlastitom rukom*^{55.79v} te npr. *s materom*^{55.79v}, a ne *s materome* (sve iz iste oporuke). Potonji se oblik javlja u rečeničnoj okolini čiji elementi ne pokazuju tu osobinu: *s mojom prvom domaćom Perome*^{55.79v}. Pokretni samoglasnik *-e*, koji u malom broju zamjenica DLI jd dopušta i današnja norma (Barić i dr. 1997: 628), u imeničkome je instrumentalnom nastavku zabilježen i u jednoj stonskoj oporuci iz 1458.g., no on nikad nije ušao u govor, već samo u pjesnički izraz, pa je neobično što ga je zasvjedočila i naša građa (Rešetar 1952: 62).

Jednom je zasvjedočen oblik I jd na *-u*: *sa ljubavu*^{55.35v}, bez provedene jotacije.

Riječ *dan* u našoj se građi javlja podjednako često u starijem i novijem obliku. Oblik *dni* zasvjedočen je s ostatkom dvojine *četir dni*^{84.40} i oblikom G jd *dne* (*ne znate dne ni časa*^{56.52v}). U istom je padežu i u istom rečeničnom kontekstu potvrđen i oblik *dnevi* (*ne znate dnevi ni časa*^{61.133v}), no on se u tom padežu javlja i u izricanju datuma, *dnevi 28 aprila*^{58.90v}, na početku oporuke.

Oporuke svjedoče o supostojanju starih i novih oblika, a da je tako bilo i prije njihova nastajanja, vidljivo je i u Rešetarovu korpusu (Rešetar 1952: 65). O novim oblicima svjedoče primjeri u G mn: *8 dana*^{68.54v}, *deset dana*^{82.5v}, te u A jd: *stavljajući na pamet dan umrli*^{55.34v}. Novi se i stari oblici izmjenjuju i u uvodu oporuke, koji bi, jer se radi o formuli (u kojoj oporučitelj citira ili prepričava riječi Gospodnje), mogao čuvati samo stariji oblik: *stojte pripravn i ne znajući dne ni časa (smrti)*^{62.19v}; odnosno: *da stojimo pripravn i, er ne znamo ni dan, ni ure, ni časa u koje će nas sebi zazvati*^{55.34v}.

Skлонidba vlastitih imena muškoga roda i prezimena

Jedna od konstantnih dubrovačkih crta zasigurno je sklonidba dvosložnih vlastitih imena na *-o* s dugouzlaznim naglaskom. Dok je za suvremeni standard uobičajena sklonidba po *e*-vrsti, dubrovačka se imena sklanjaju po *a*-vrsti. Tako imamo u genitivu: *Mara*^{67.94v}, *Frana*^{67.95v}; u dativu *Đuru*^{52.61v}, *Lovru*^{66.45v}; u akuzativu: *Nika*^{52.64v}, *Frana*^{52.64v}, *Mara*^{75.103v}. Posebno izdvajamo primjer sklonidbe u D jd koja je u skladu sa suvremenim standardom: *sinu momu Mati*^{55.171v}. Ime *Mato* je dubrovačko, pa je teško objašnjiv iskorak u pravcu današnjega standarda.

Kod drugih se muških vlastitih imena dubrovačka sklonidba podudara sa standardnom hrvatskom, odnosno promjena se provodi po *a*-sklonidbi za ime-

na na *-o* / *-e*: (A jd) *Mara Maroja*_{75.103}, (G i A jd) *Šiška*_{74.11}, odnosno po *e*-sklonidbi za imena na *-a*: (G jd) *Martolice*_{74.7v}, *Vlahuše*_{70.68}, *Lukše*_{71.58, 74.8v}

Kod promjene prezimena važno je reći da se hrvatska ili pohrvaćena prezimena u pravilu sklanjaju, dok se talijanska prezimena (valjda i zbog poznate nespretnosti sklanjanja završetaka na *-i*) ne sklanjaju nikad.³ Hrvatska prezimena glase: za G jd: *Nika Gleđevića*_{75.103}, *dum Đura Mirića*_{75.26}; za D jd: *Jozu Antiću*_{88.27}; za A jd: *Frana Gradića*_{71.78v}, *Ivana Mitrovića*_{88.27}, *Mara Labaša*_{82.5v}. Talijanska prezimena ostaju nepromijenjena: za G jd: *Bernarda Ričardi*_{70.185v}, *Nikole Budmani*_{75.102v} (v. dolje *Budmana*), *Mata Getaldi*_{71.78}; za D jd: *Mihu Lupi*_{71.58}, *dum Peru Pregorini*_{75.26}, *dum Peru Natali*_{75.26}; za A jd: *Mara Maroja Kaboga*_{75.103}, *Joza Bernardi*_{88.27}, *Marina Lupi*_{71.78v}. Katkad talijanskim prezimenima otpada završni samoglasnik *i*, npr. *Budmani* postaje *Budman*, pa tako A jd glasi *Đura Budmana*_{75.26v}.

Samo je jednom zasvjedočena iznimka prema uobičajenim primjerima, tj. sklonidba cjelovitoga talijanskoga prezimena: *dum Đura Gaudentija*_{81.187} (A jd), a pripada drugoj polovici 18. stoljeća. Danas je u dubrovačkome govoru takva sklonidba redovita.

Množina imenica zahtijeva više komentara.

Neke se imenice javljaju s kratkom množinom, npr. *lijeke*_{77.49} (od *lijeci*), *kmetima*_{73.224v} (od *kmeti*) i *sinom*_{70.67v} (od *sini* – D mn tvoren starim nastavkom *-om*). Duge su množine u jeziku oporuka svakako češće: *sinova*_{68.54}, *dugovi*_{66.76}, *dugova*_{60.17v}, *dugove*_{71.77}. Iako su množinski oblici iz građe vrlo rijetko tvoreni kratkom množinom, ona je do danas ostala karakteristična dubrovačka crta (npr. *ne prti se u moje posle*).

Stari su oblici česti kod padežnih nastavaka za dativ, lokativ i instrumental, koji su nam važni zbog jezične periodizacije. Genitiv pokazuje manje arhaičnosti, što ne čudi prisjetimo li se da su u tom području inovacije počele već u 14. st.

Genitiv množine redovito se javlja s nastavkom *-a*. Za muški su rod to zasvjedočili sljedeći primjeri: *40 dinara*_{55.79v}, *u gotovu od dinara*_{52.62}, *štogodir od dinara*_{52.61v}, gdje se samo oblik *dukata* javlja 90 puta, gotovo uvijek u sintagmi s brojem: *dukata osamsat*_{55.79}, *toliko tisuća dukata*_{52.62}, *u gotovu u dukatijeh dukata*₂₇₆_{55.172v}. Za ženski rod G mn glasi: *30 misa*_{59.90}, *toliko od haljina*_{68.25v}, *frut od maslina*_{75.103}, *pet stotina*_{61.133}, *kućica*_{74.9v}. Srednji je rod vidljiv u primjeru: *dobara mojijeh*_{55.130v}.

³ Napomenimo da smo u transkripciji takva prezimena bilježili u skladu s grafijsko-fono­loškim načelima hrvatskoga jezika, npr. *Ghetaldi* > *Getaldi*, *Remedelli* > *Remedeli*, kao što smo postupili i s ostatkom građe.

Množina prodire i u brojevnu konstrukciju: *lakata čet(i)ri*^{67.115v} (mjesto *lakta*).

Stari nastavak *-ø*, s obzirom da je potvrđen samo 3 puta u cjelokupnoj građi, čini iznimku: *svekolike haljin*^{68.25v}, (*obući*) *koju od sirot*^{70.68}, *sto dukat*^{75.25v}.

Nastavak *-a* imaju i riječi s **nepostojanim a**, koji se, u G mn redovito javlja: *Ponikava*^{87.157} (Ponikve, naselje kod Stona) i u posuđenicama na *-nt*: *mankamenata*^{74.8v}, *miljoramenata*^{74.8}, *parenata*^{55.53}, *dijamanata*^{88.27}.⁴

Genitivni nastavak *-i* javlja se u obliku *aspra* (= novčana jedinica), gdje je redovit i bezizniman: *po aspri 10*^{55.172}.⁵ Tu je riječ o višesuglasničkom završetku gdje se mogu pojaviti tri inačice genitivne množine. Izbor nastavka *-i* tumači se značenjem imenice. Naime, imenice koje znače količinu i ranije i danas imaju češće nastavak *-i* (npr. *5 mjeseci, sati*, a ne *mjeseca, sata*).

Horonim *Konavle* u genitivu je zasvjedočen oblikom (*od*) *Konavli*^{59.90, 73.225v} te lokativom (*u*) *Konavli* (gdje je otpalo završno *h*). Danas on glasi *iz Konavala*, za genitiv, te *u Konavlima*, za lokativ.

Dativ je u našoj građi iznimno čest padež. Oporučni tekstovi obiluju imenicama u tom padežu, jer najčestotniji od svih glagola, glagol *ostavljati*, zahtijeva neizravni objekt u dativu jednine ili množine. Dativ se, osim u (rjeđem) današnjemu obliku, koji je zasvjedočen tek u drugoj polovici promatranoga razdoblja, javlja sa starim nastavcima tijekom oba stoljeća.

Nastavak *-om / -em* za m. r., odnosno *-am* za ž. r. (*e*-vrste) pokazuju brojni primjeri: *konzervaturom*^{54.171}, *fratrom*^{55.34}, *neputom*^{55.34v}, *ocem*^{56.52v}, (v. kasnije *ocim*, u instrumentalu!), *heredom*^{54.227v}, *sućesur*^{67.94}, *epitropom*^{55.34v}, *kršćanom*^{66.45v}, *manastijerom*^{55.87v}, *Turkom*^{53.171v}, *kaluđerom*^{73.21v}... Jednom je zasvjedočeno i pokretno *-e*, u primjeru *popovome*^{55.79v} (*ponijeti ovu policu popovome od Gospe u Dubrovniku*). Ženski rod završava na *-am*: *bratućedam*^{66.29}, *nepućam*^{56.148v}, *kćeram*^{66.89v}, *dumnam*^{54.201}, *sveticam*^{55.79}, *dumnicam*^{74.8v}...

Instrumentalni nastavak *-im* za m. r., iako neredovit, prodire u D mn tijekom oba stoljeća: *rođacim*^{60.18}, *sinovim*^{68.54}, *ocima Jezuitim*^{73.58v}, *dužnicim*^{75.26}, *dikjaracijonim*^{74.8v}, *ocim*^{77.3}.

Instrumentalni nastavak *-ami* za ž. r. javlja se otprilike jednako često u D mn koliko i nastavak *-am*: *nepućami*^{55.34v}, *dumnami*^{51.79}, *službenicami*^{55.79v}, *sve-*

⁴ U dubrovačkom govoru općenito, pa tako i u našoj građi, *nepostojano se a* u ovakvim posuđenicama ubacuje i u N jd: *testamenat*^{52.64}.

⁵ Rešetar za razdoblje od 13. do 16. st. taj nastavak drži iznimnim, a o njemu svjedoči imenicom *perpera*: – *perperi*. U oporukama je ta imenica sedam puta zasvjedočena (uz bilo koji broj), oblikom u G mn: *perpera*^{55.34}, dakle nikad s nastavkom *-i*. Taj je nastavak redovit kod imenice *aspra*: *aspri*.

*ticami*_{64,51}, *kćerami*_{70,67v}, *ćerami*_{66,29}, *crkvami*_{76,75}. Jednom su u istoj rečenici zasvjedočena oba nastavka: *Još ostavljam mojijem bratučedam i ćerami pokojnoga Fijora*_{66,29}.

Novi je nastavak *-ama* za ž. r. zasvjedočen samo jednom krajem 17. st.: *sirotama*_{71,150v}.

Novi je nastavak *-ima* za m. r. potvrđen samo u 18. stoljeću: *kondicijonima*_{74,8v}, *kreditima*_{74,9}, *poklonima*_{74,9v}, *gosparima*_{87,27}.

Razdoblje od 13. do 17. st. također je obilježeno nastavcima *-em* / *-om*. Iznimka je nastavak *-im* i instrumentalni nastavak *-ami* (Rešetar 1952: 60). Stanje prikazano na temelju naše građe neće se promijeniti ni u sljedećem stoljeću (Budmani 1883: 170).

Lokativni nastavci koji su obilježili razdoblje od 13. do 16. stoljeća javlja se i u našoj građi. To su stari dativni nastavci *-ih* / *-ěh*, te za osnove na *-a* završetak *-ah*, dok je izniman nastavak *-ěm* u primjerima *u psalmijem*, *u Mlecijem* (Rešetar 1952: 61, 63). U oporukama se lokativ množine najstarijim nastavcima tvori do polovice 17. st., dok su prijelazni nastavci zabilježeni tijekom oba stoljeća. Najnoviji nastavci, jednaki današnjima, pripadaju isključivo 18. stoljeću.

Stari je nastavak *-ěh* > *-ijeh* za muški rod, kako je rečeno, zasvjedočen u 17. st: *u Mlecijeh*_{52,177v}, *po librijeh*_{53,171v}, *u tolorijeh*_{62,19}.

U istom stoljeću stari nastavak *-ah* imaju imenice *e*-sklonidbe ili *e*-vrste: *po crkvah*_{51,49}, *u rukah*_{55,52v}, a tako je i u 18. st: *u rukah*_{75,25v}, *na Pilah*_{74,9}. Ovaj je nastavak, na početku 17. st., jednom zasvjedočen i kod imenice muškoga roda: *na poslah*_{55,173}.

Stariji je nastavak *-mi* zasvjedočen u imenici m. r. *ljudi*: *ljudmi*_{60,17v}.

Sljedeći nastavci svjedoče o prijelazu k sinkretizmu dativa, lokativa i instrumentala. Kako je to nešto mlađa pojava, većinom su prisutni u 18. stoljeću.

Dativni se nastavak *-am* (za ž. r.) za lokativ množine prvi put javlja krajem 17. st.: *na Pilam*_{70,49}, *na Pločam*_{70,49}, *u molitvam*_{72,28}, *u mojijem potrebam*_{75,102}.

Muški rod imenica u tom razdoblju L mn tvori nastavkom *-im* / *-ijem*: *na Visočanim*_{70,47v}, *u Antuninijem ni u Lazarinijem*_{67,94v}, a zasvjedočen je i u 18. st: *u Mlecijem*_{73,49}.

Instrumentalni je nastavak *-ami* u L mn prisutniji u 18. st.: *u robami*_{66,46}, *na Pločami*_{73,225}, *na Pločicami*_{73,224v}, *na Rupami*_{71,78}, *po molbami*_{73,48}.

Današnji završetak *-ima* zasvjedočen je tek u 18. st., i to samo u imenica m. i sr. roda: *toliko po Vlasima koliko po Župi Konavlima*_{70.67v}, *te avancana u godištima*_{88.26}. Još uvijek nema nastavka *-ama* za ž. r.

Instrumental se množine osim s današnjim nastavcima javlja i sa starim nastavcima. Prema Rešetarovu korpusu, već je i ranije ovaj padež najviše odstupao od (tadašnjega) redovitoga završetka *-i*, tako da su postojali i instrumentalni nastavci *-mi*, npr. *sin – sinovmi*, a za osnove na *a* pravilnim se držao nastavak *-ami*. Iznimnim se držao dativni nastavak *-am*, a zabilježen je i nastavak *-ama*: *strjelama, tugama, vilama* (Rešetar 1952: 60–63). U našoj je građi stariji sloj prisutniji u prvoj polovici promatranoga razdoblja, dok novije nastavke instrumentala uglavnom imaju imenice u 18. stoljeću.

Imenice *a*-sklonidbe ili *a*-vrste imaju u I mn stari nastavak *-i*. Taj je nastavak u 17. st. redovit, a u 18. se stoljeću sasvim zatire: *slovi srbskijema*_{51.64v}, *slovi latinskijema*_{51.64v}, *sa svijem njegovijem dobri*_{60.65v}, *s mojijem epitropi*_{67.94}, *s linculi*_{60.66}.

Nastavak *-ami* i jednom zasvjedočeni dativni nastavak *-am*, tvore instrumental imenica *e*-sklonidbe ili *e*-vrste: *veresijami*_{60.17v}, *ovcami*_{51.63}, *molitvami*_{71.148v}, *misami*_{71.151v}, *rukami*_{74.10v}; (*-am*) *sa svijem intratam*_{75.102}. Osim zadnja dva primjera iz 18. st., ostali pripadaju 17. stoljeću.

Spomenuti nastavci redovitiji su od sljedećih. Naime, s nastavkom *-om* za imenice *a*-sklonidbe ili *a*-vrste, krajem 18. st. zasvjedočen je samo jedan primjer: *eredom*_{88.27}, a isto toliko i s nastavkom *-im*, potvrđenim polovicom 17. st.: *svjedocim*_{60.18v}.

Iako je današnji nastavak instrumentala množine na *-ima* rijedak, zanimljivo je što se (kao dvojiniski nastavak) javlja već 1617. godine: *pred očima*_{54.171}; zatim u 18. st.: *sa svijem kmetima, i polovnicima, i poklonima*_{73.224v}. Stoga možemo zaključiti da je instrumental prvi krenuo putem inovacije.

2. Zamjenice

Dubrovačku osobitost u sklonidbi zamjenice *ona*, koja u dativu i lokativu glasi *njome* umjesto *njoj*, naša građa nije potvrdila. Redovit je samo današnji standardni oblik *njoj*_{66.56}. Inače je oblik *njome* prisutan i u stoljećima prije ovih oporuka (Rešetar 1952: 71), a čuva ga i današnje vrijeme. Zasvjedočeni su, međutim, karakteristični nenaglašeni oblici te zamjenice u dativu: *jom*_{78.1v}. Kako je ta značajka prisutna i kod posvojnih zamjenica i pridjeva (*svojom* umjesto *svoj*), o tome ćemo još govoriti u odjeljku Pridjevi.

Uz prijedlog za javlja se i naglašena i nenaglašena povratna zamjenica: za *me*_{53.63}, za *mene*_{52.63}.

U našoj se građi zamjenice javljaju u naglašenim i nenaglašenim oblicima (zazvo je *mene*_{85.25}, učinio me je_{74.7v}). Ti su oblici jednaki današnjima te ne zahtijevaju komentar.

Specifični se nastavci očekuju samo u dativu, lokativu i instrumentalu množine ličnih zamjenica *mi* i *vi*. Tako se i u oporukama nalazi za **dativ** jednom zasvjedočena zamjenica *nami*_{61.00}, te zamjenica *vam*: i zato *vam* budi *poručena ova djeca koju ostavljam na Bogu i na vas*_{55.173}.

Instrumentalni oblici jesu: *s nami*_{69.66}, *među nami*_{69.66}, *prid nami*_{80.115}, *s vami*_{66.46}. Imajući na umu da su oni za promatrano razdoblje uobičajeni, njihova zasvjedočenost u našim oporukama ne iznenađuje. Pomalo čudi potpuni izostanak novijih oblika *nama*, *vama* s obzirom na to da su poznati već u 16. stoljeću, tj. u Rešetarovu korpusu (Rešetar 1952: 67).⁶ Zamjenica 3. l. mn. glasi *njima*: *među njima*_{72.26}, a isto tako i u D: *to njima ide*_{58.84}, *prema njima*_{70.199v}.

Redoviti je dativni oblik *njima*_{62.19v} zasvjedočen od početka 17. st. nadalje.

Redovitost akuzativnoga oblika *njih*_{77.4} ('njih') zahtijeva komentar utoliko što odstupanje nije morfološkoga, već fonološkoga karaktera.

Još se jedna odlika odnosi na zamjenicu *oni* / *one*, točnije na njezin nenaglašeni enklitički oblik *ih*. Uz standardni se hrvatski oblik u današnjemu dubrovačkom govoru ona javlja i oblikom *hi*, a da je tako bilo i pred četiri stoljeća, svjedoče primjeri iz oporuka gdje se, uz 37 primjera za standardni oblik, početkom 17. st. nalaze i tri primjera za *dubrovački* oblik: *stavljajući hi*_{54.173}. Mali broj zasvjedočenih primjera, uzevši u obzir da ta pojava postoji do danas, može se objasniti činjenicom da je ona više fonološke, nego morfološke prirode.⁷

Nominativ **pokaznih** zamjenica *ovaj* i *onaj* zasvjedočen je samo jednom, oblikom *ovaj*_{78.95v}, a zamjenica *onaj* nema potvrde. Očekivane oblike *ovi* i *oni*, karakteristične kako za Rešetarov korpus, tako i za govor 19. st., te za današnje vrijeme, potvrdila je i naša građa: 40 puta *ovi*_{55.34v}, 11 puta *oni*_{52.63} (Rešetar 1952: 70; Budmani 1883: 173).

Sklonidba pokaznih zamjenica pokazuje jasna variranja. Uz naslijeđene oblike tzv. tvrde promjene (*ovoga*, *onoga*) javljaju se i tipični dubrovački obli-

⁶ Očiglednu slabu zastupljenost množinskih oblika zamjenica 1. i 2. l. objašnjavam izostankom oporučiteljeve potrebe za obraćanjem u tim oblicima, jer specifični oporučni kontekst takvo što ne traži, a nudi veliki broj oblika zamjenice u 1. l. jd. i zamjenice u 3. l. mn. Naime, oporuka se kao takva temelji na rečenici: *ja ostavljam njemu / njima*.

⁷ Tu je enklitiku nekad teško izgovoriti ispravno, kao i u navedenim primjerima: */stavljajućiih/*.

ci tvoreni prema tzv. mekoj promjeni. Oni se kroz cijelo promatrano razdoblje međusobno isprepliću, a tako je i danas u Dubrovniku.

Zamjenica *ovaj* u G jd podjednako se često javlja današnjim standardnim oblikom *ovoga*_{59,90}, koliko (tadašnjim i sadašnjim) *dubrovačkim* oblikom: *ovega*_{52,64v}. L mn samo iznimkom ima oblik *ovomu*_{52,62v}, a redovit mu je oblik *ovemu*_{61,17}. Za dativ je zasvjedočen samo oblik *ovemu*_{70,200}.

Zamjenica *onaj* u G jd jednom je potvrđena oblikom *onoga*_{58,84}, dok očekivanoga oblika *onega* nema. U dativu se ta zamjenica dvaput pojavljuje oblikom *onomu*_{52,62v}, a isto toliko i oblikom *onemu*_{88,26}.

Zamjenica *taj* u nominativnom je obliku zasvjedočena samo oblikom *ti: ti dinar* ('taj novac')_{80,115}, dok se u dativu uopće ne javlja. Genitivnih je i akuzativnih oblika mnogo, bilo standardnih hrvatskih: *toga*_{60,18}, bilo tipičnih dubrovačkih: *tega*_{52,62v}. Za instrumental je redovit oblik (*sa*) *tijem*_{83,83v} gdje se ostvaruje fonološka promjena *ě > ije*. Jednom je samostalno zabilježen i prošireni oblik *tezijem: među tezijem popovim*_{76,230v} koji se redovito javlja unutar priloga *zatezijem*_{52,61}, odnosno *zati jezijem*_{52,61} (oba 'zati').

Upitno-odnosne zamjenice katkad se pojavljuju u čakavskome obliku: *ka*_{52,63} i *ki*_{58,90} za *koja* i *koji*. Oblik *ki* zabilježen je i u Rešetarovu korpusu (Rešetar 1952: 69).

Upitno-odnosna zamjenica *tko* redovito glasi *tko*_{52,178}, čak i u niječnome obliku *nitkomu*_{73,59v}. Nešto je rjeđi reducirani oblik *ko*_{55,173} i izvedeni oblik *iko*_{88,26}.

Upitno-odnosna zamjenica *što* nije se mijenjala od razdoblja Rešetarova korpusa (Rešetar 1952: 109). U N i A uvijek glasi *što*, a nikad *šta*, dok u G ima oblik *šta*. U oporukama se nalazi za N: *sve što*_{74,10v}, za A: za *što sam*_{74,8v}, a za G: *od (a)šta*_{52,178v}, *koliko šta ima*_{60,18}. Oblici za G, *čega*, i za D, *čemu*, nisu zasvjedočeni.

Odrična se zamjenica *nitko* jednom u dativu javlja oblikom *nitkomu: da nitkomu ne plaća*_{73,59v}, što može biti odraz pisarske tradicije, a ne odlika živoga govora.

U nominativu je **odrična** zamjenica *ništa* zasvjedočena oblicima *ništo*_{52,177v} te *ništor*_{52,62}. U G i A redovito glasi *ništa: velim da ta ne valja ništa*_{52,64}, dok se nekoliko puta javlja i *ničesa*_{52,62}, a novoštokavski oblik *ničega* nije zabilježen nijednom. Oblik *ničesa* redovit je i prije ovih oporuka (Rešetar 1952: 69). Za 19. je stoljeće potvrđeno samo *česa* (Budmani 1883: 173). Danas se govori *ničega*.

Nešto se uvijek javlja oblikom *nješto*_{52,62v} i *nješta*_{70,48v}.

Dubrovačka jezična tradicija ne nalaže rastavljanje prefiksa od zamjenica *nitko* / *ništa*, čemu svjedoči i naša građa: *da im ne može biti od nikoga skođa*

no^{88.27} (umjesto *ni od koga*). Iako je to tipično za talijanski jezik (*da nessuno, per niente*), ne može se sa sigurnošću tvrditi da je iz njega i preuzeto. Isto je prisutno i u razdoblju od 13. do 16. st. (Rešetar 1952: 91), pa sve do današnjih dana (npr. *kupila sam to po ništa = `jeftino`*). Zato svakako vrijedi spomenuti da je naša građa dvaput zasjeđočila i oblike: *ni za što*^{53.171}, *ni u što*^{52.177}⁸.

Umjesto *ovakav* i *ovakva* nalazimo *ovaki*^{80.116} i *ovaka*^{68.25v}, a ti će se oblici tijekom 19. st. zadržati do danas (Budmani 1883: 173).

Zamjenički se pridjev *sav* redovito u N jd javlja oblikom *vas*^{52.61}. Danas je oblik *vas* iznimno rijedak (osim u frazi *po vas dan*, gdje se ne radi o N jd).

Pridjevske su zamjenice redovito zasjeđočene dužim sklonidbenim oblicima: *svakoga*^{74.8}, *našega*^{70.200v}, *svakomu*^{74.7v}, *našemu*^{61.133}...

Posvojnu zamjenicu *njegov* nalazimo samo u oblicima imeničke sklonidbe, tj. u neodređenome vidu: (D jd) *njegovu*^{71.77v}. To objašnjava činjenica da se u dubrovačkome govoru posvojnost izriče na 5 različitih načina, od čega je samo jedan posvojnou zamjenicom. Osim toga, oblik *njegovom*, osim što označava dativ muškoga roda, u dubrovačkome govoru (i danas) stoji i za dativ ženskoga roda, koji se, uz lokativ, tvori nastavkom *-om*: (L jd) *po njegovom smrti*^{85.25}, (D jd) *mojom kćeri*^{85.123}. Današnji je pravilni nastavak *-oj* za DL rjeđi: *svakoj*^{74.7v}, *njegovoj*^{74.8}.

3. Pridjevi

Pridjevi su redovito zasjeđočeni s dužom određenom pridjevskom promjenom: za G jd *-oga, -ega*, za DL jd *-omu, -emu*: *sadanjega*^{74.11v}, *poslednjega*^{74.11v}; *svetomu*^{52.61}, *ultimomu*^{74.11v}, *istomu*^{70.48}.

Kraći završetak za G jd *-og / -eg* nije zasjeđočen nikad, a od dativnih je završetaka *-om / -em* samo jednom pronađen kraći oblik: *svemogućem Gospodinu*^{55.79v}.

U I jd nalazimo završetke *-ome / -ime*, gdje je prisutan pokretni samoglasnik *-e*: s *Božjome pomoći*^{55.79}.

Uporaba neodređenoga oblika nije rijetka⁹: *našli smo ga nemoćna*^{85.25}. Zasjeđočen je i uz posvojnu zamjenicu neodređena lika: *po njegovu svetomu milosrđu*^{71.77v}. U pridjevu od vlastita imena, koji se u imenskoj formuli nalazi između imena i prezimena, služi za dodatno identificiranje spomenute osobe i

⁸ U rukopisu napisano zajedno.

⁹ To ne razumijeva pridjev kao dio imenskoga predikata, koji je kao i danas, u nominativu neodređenoga vida.

uvijek je zasvjedočen u neodređenome liku: *Nikoli Ivanovu*_{70.47v}, *Stjepanu Antunovu*_{82.130}, *Vlaha Antunova*_{55.53}, *Dina Dona Matova*_{70.67v}...

Isto pravilo koje smo spomenuli za zamjenice, a tiče se nastavka *-om* koji u dubrovačkome govoru (i danas) tvori DL jd, vrijedi i za pridjeve ž. r.: u *Malom Braći u grebu*_{85.92}. Današnji je pravilni oblik *-oj* za DL jd rjeđi: *Crnoj Gori*_{74.11v}, *učinjenoj*_{74.9}.

To nije slučaj s muškim vlastitim imenima koja se nalaze uz drugo vlastito ime kako bi dodatno odredila identitet osobe. Takve se riječi u našoj građi nikad ne sklanjaju po dubrovačkome tipu dativa, npr. *Maruši Đurovom*^{*}, već *Maruši Đurovoj*_{71.135}.

Ipak, spomenuta vlastita muška imena zahtijevaju komentar govori li se o tvorbi posvojnih pridjeva izvedenih od dubrovačkih (skraćениh) vlastitih imenana *-o* (Mato, Đuro). Sklonidba se tih imena vrši po muškome tipu: (G jd) *Dina Dona Matova*_{70.67v}, (D jd) *Maruši Đurovoj*_{71.135}, a ne po ženskoj sklonidbi (*Matinoj, Đurinoj*), kako je u današnjemu standardu uobičajeno.

Kao i kod zamjeničke sklonidbe, redoviti je nastavak za D jd pridjeva ženskoga roda *-oj*: *Agatinoj kćeri*_{51.49}, *dum Markovoj sestri*_{52.63}, *Cvijeti Vičencovoj*_{61.17}, *Crnoj Gori*_{74.11v}. Zasvjedočen je i vrlo stari nastavak *-i*, ostatak neodređena vida pridjeva ženskoga roda, koji je nestao iz hrvatskoga jezika prije 13. st. U našoj se građi taj morfološki arhaizam javlja tri puta i to u vlastoručnoj oporuci dum Nikole Fjorovića, pisanoj u Dubrovniku 1603. godine: *Kati Konstantinovi*_{53.63}, *Kati Levutarovi*_{53.63}, *Mari Mirkovi*_{52.63}.

Nastavci *-ijem / -ijeh* za I jd m. i sr. r., te za GDLI mn svih triju rodova pridjeva i pridjevskih zamjenica, osim što svjedoče o karakterističnome dubrovačkom ijekavskom refleksu, jednaki su današnjemu standardu: u *dukatijeh zlatnijeh i dobrijeh*_{51.79}. Prethodna stoljeća poznaju i dodavanje sekundarnoga *-i*: *ovijehi, tijehi* (Rešetar 1952: 71), što u oporukama nije slučaj. Nastavak *-ijeh* redovit je i jedinstven i u 19. st., dok danas u dubrovačkome govoru supostoje i oblici na *-ih* (Budmani 1883: 172).

Jednom je zasvjedočen poimeničeni pridjev *umrli*: *spomenujući se da sam umrli*_{60.17v}.

Stupnjevanje pridjeva

Komparativni i superlativni oblici opisnih pridjeva i priloga načina ni po čemu ne odstupaju od današnjih.¹⁰

¹⁰ O sastavljenome se ili rastavljenome pisanju ovdje neće govoriti, jer je to pravopisno pitanje.

Za razliku od trostoljetnoga razdoblja prije oporuka, koji uz kasnije oblike poznaje i arhaične komparativne na *-ši*: *grubši* (čuje se i danas u Dubrovniku), *najmanši*, *boljše*, *veksi*, *manjši* (Rešetar 1952: 73), **komparativi** iz naše građe tvore se kao i danas: *veće*_{74,8}, *bolje*_{55.171v}, *manje*_{74,8}, *bližnji*_{74.11v}, *više*_{55.173}, *mlađi*_{85.146}, *potrebnitije*_{54.171v}...

Superlativi su vrlo česti: *najmanje*_{55.173}, *najposlije*_{68.25v}, *najpotrebnitije*_{76.230v}. Najčešća su dva superlativna oblika iz formule s početka središnjega dijela oporuke: prilog *najprije*_{55.130} (*najprije ostavljam...*), te njegova rjeđa fonološka dubleta *najpri*_{61.00}, a u istome se značenju javlja i superlativni oblik **rednoga broja**: *najprvo*_{58.90} (*najprvo ostavljam...*).

Prefiks *naj* katkad se ponaša samostalno: *da naj su priporučeni*_{68.25v} ('da najviše preporučujem'), *stavljajući naj moj kapito*_{70.200v} ('najveći dio moga novca').

Izricanje stupnja osobine moguće je i leksičkom modifikacijom: *vele veće držana*_{75.103} ('puno više dužna'), gdje je komparacija pojačana dubrovačkim oblikom priloga *vele* ('veoma, mnogo, puno'), no zasvjedočen je i oblik *veoma*: *veoma srčano*_{71.78v}.

Superlativ se vrlo često iskazuje i elativnim oblicima: *pridragoga*_{55.170}, *prisivjetloga*_{73.225}, *pričista*_{80.35v}, *pridragom* (D ž. r.)_{88.27}, *pridragu*_{88.27}.

4. Brojevi

Iako je već prije 17. st. učvršćen sustav deklinacije brojeva, u našoj se građi to ne potvrđuje u potpunosti. Razlog je tomu pisareva navika da piše brojkom, a ne riječima, izbjegavajući na taj način sklonidbu brojeva.¹¹ Tendencija nedekliniranih brojeva obilježila je i 19. stoljeće kada se iznimno čuje u ž. r. *dvjema*, *trima* (Budmani 1883: 174).

Kod **glavnih** brojeva do deset potvrđeni su sljedeći oblici za m. r.: *dve*_{52.177} i *dvje*_{52.178v} umjesto *dva*; *četire*_{51.79v}, te tipični dubrovački oblik *četir*_{84.40}, ali samo kad stoji pred imenicom.¹² Desetice u brojevima *dvadeset*, *trideset*, *četrdeset* imaju stariji oblik: *dvadesti*_{51.49}, *tridesti*_{51.64}, *četrestesti*_{53.16}, *četeresti*_{53.170v}, *četrestiti*_{53.171}, *četres*_{52.177}.¹³ *Pedeset* se (još i danas) javlja oblikom *peset*_{51.49} (sveukupno 25 puta), dok je samo jednom zasvjedočen i oblik *pedeset*_{52.62v}. Broj *sto* ima

¹¹ Za G: *dviju*, *dveju*, za D *dvjema*, za I: *dvjema*, te noviji oblik instr. *među dvjemi*; pa za *tri* i *četiri* - za G: *treh*, *triju*, *četireh*, *četirijeh*, *četiriju*, za D: *trem*, *trema*, *trima*, *trjema*, *četirem*, *četirima*, za L: *treh*... (Rešetar 1952: 74).

¹² To će biti značajkom i 19. st, ali ne i današnjih dana, misleći isključivo na urbani govor (Budmani 1883: 174).

¹³ Svi se ti oblici mogu čuti i danas u Dubrovniku.

33 potvrde oblikom *sto*_{51.78v}, a tek dvije oblicima *stotinu*_{56.148} i *stotin*_{80.35v}. *Dvjesto* se javlja oblikom *dvjesti*_{51.78}, što je stara dvojina.¹⁴ U brojevima *tristo* i *četristo* stotice su izražene morfemom *-sta*, (to je zapravo NA mn sr. r. broja *sto*, te se tiče dvojine koju imaju i brojevi 2,3,4): *trista*_{55.79}, *četarsta*_{52.61}, dok se *-sto* kao morfem ne nalazi nikada.¹⁵ Oblici za brojeve *petsto*, *šesto*, *sedamsto* i *osamsto* glase uvijek: *petsat*_{58.84}, *šesat*_{53.16}, *sedamsat*_{52.179}, *osamsat*_{52.179}, što pokazuje da je *sto* nekad bilo imenica čiji je G mn glasio *sat*.¹⁶ Redovit naziv *tisuća* zasvjedočen je 18 puta: *tisuća*_{52.62}, *tisuću*_{73.48}, *tisuće*_{73.48v}...

Zbirni se brojevi javljaju rijetko, i to u skladu s današnjom tvorbom: akuzativ je zasvjedočen u: *oboje*_{55.130v}, *dvoje čakšire*_{55.172}; *razdijeliti na troje*_{55.130v}; dativ u: *trojem crkvam*_{87.26}, a jednom i oblikom ž. r. u službi muškoga roda: *objema braći*_{60.18}.

Složeni su brojevi redovito povezani veznikom: *dvadesti i jedne ure*_{85.146}, *tisuću šesat i devedeset i osam*_{73.48}.

Od **promjenljivih** se glavnih brojeva javljaju sljedeći oblici: *jednoga*_{55.34v}, za G jd; *jednomu*_{82.130}, za D jd; *ni za jedan*_{53.171v}, *ni u jednu*_{54.227}, za A jd¹⁷; *po jednomu*_{55.130}, za L jd. Promjenjivost broja *dva* zasvjedočena je sljedećim oblicima: za D *dvjema*_{56.148} (ali i za muški rod: *dvjema momkom*_{56.148}), dok je broj *tri* u D tvoren oblikom *trema kćeram*_{66.89v} i *trjema manastijerom*_{58.127}, a u A oblikom *tri: skuda tri*_{52.63}.

Oblik *obadva*_{69.59} zasvjedočen je u primjeru: *a ja nahodim se dužan obadva sedam i asrpri 100*_{69.59}. Taj se oblik ostvaruje i u D ž. r. i to oblikom *obe dvjema*_{78.35}.

Redni brojevi imaju pridjevsku deklinaciju: *prvi*_{54.173}, *u prvomu*_{74.7v}, *dru-gi*_{51.49}, *druzijeh*_{52.49}, *treći*_{52.64}, *treti*_{52.177}, *trećijem (D)*_{55.32}, *četvrti*_{52.177}, *peti*_{52.177}, *šesti*_{52.177}... Zanimljiva je uporaba rednoga broja u primjeru *Treći Mađi*_{73.225v}, umjesto *Tri Mađa* (= Tri Kralja).

Građa pokazuje i četiri primjera brojne imenice: *petericu*_{55.34v} (mjesto današnjega *petoricu*), *trojice*_{55.79} (kao danas), *dvojicom*_{82.130}, *obudvojicu*_{87.157v}. To je u skladu s nadolazećim vremenom, jer se i u 19. st. u zbirnim brojevima (sr. i ž. r., te brojnim imenicama) umeće samo *-er-*, a ne *-or-* (Budmani 1883: 174).

¹⁴ Danas je taj oblik nemoguće čuti.

¹⁵ Danas je to rijetko, a uobičajeniji je morfem *-sto*.

¹⁶ Danas je to u Dubrovniku sasvim nerazumljivo.

¹⁷ Ovdje je zasvjedočen oblik *ni za jedan*, *ni u jednu*, dok bi se za dubrovački govor očekivalo za *nijedan*, *u nijedan*.

5. Glagoli

U ovoj će se gramatičkoj kategoriji promatrati sljedeće: 1. prezenta, glagoli s infiksom *-iva-*, zanijekani oblik glagola *imati*, izricanje perfekta, tvorba futura I. i II., te pojedinačne pojave iz nekih drugih kategorija.

Prezent

Pored novih oblika prezenta (npr. *anulavam*_{73.224v}, *ostavljam*_{52.61}, *govorim*_{52.63v}), u oporukama su pronađeni i primjeri stare tvorbe, odnosno nastavak *-u* za 1. l. j.: *govoru*_{52.62}. Taj je arhaizam zasvjedočen 5 puta, (ali u istoj oporuci stoji i oblik *govorim*), dok se noviji oblik *govorim*_{52.63v} pojavljuje 11 puta. Jednom se stari i novi oblik pojavljuju u neposrednoj blizini: *jošte govoru* i *molim*_{52.63}. Nadalje, oblik *velju*_{60.18} javlja se 27 puta, dok se *velim*_{52.64} nalazi samo jednom. Oblik *pišu*_{52.64v} javlja se samo jednom, redak nakon uobičajenijega *pišem*_{52.64v} zasvjedočenoga 4 puta (uključujući primjer *upišem*_{66.29}).

Sljedeća dva primjera tvorbe nisu u skladu s današnjom normom jer nemaju jotiranu osnovu: *pomagaju*_{55.79v} i *prilagam*_{55.79v}. Glagol *reći* u skladu je s današnjom normom: 1. l. jd. *rečem*_{52.62}, 3. l. jd. *reče*_{71.58v}, 3. l. mn. *reku*_{52.63}. Oblik glagola *naći* u 3. l. jd. glasi: *nađe*_{72.28}, a prefigiran se pojavljuje oblikom: *iznađe*_{87.27}. Glagol *otići* zasvjedočen je jednom nejotiranim oblikom: *otidem*_{72.28}.

Tipična dubrovačka značajka, sačuvana do današnjih dana, jest i tvorba glagola VI. vrste koji svoj infiks *-iva-* ostvaruju prezentom na *-ivam*: *preporučivam* (*se*)_{51.49v}, *naručiva*_{53.16}, *darivam*_{60.66}, *potvrđivam*_{67.95}, *naređivam*_{58.90}, *spomenivam* *se*_{70.18}, *mjentivam*_{67.95v} (imenujem, napominjem) te *podpišivam*_{88.26v}, gdje imamo i dodatnu jotacijsku promjenu. Oblici tvoreni s *-ujem* nešto su rjeđi: *naređujem*_{52.61}, *potvrđujem*_{52.62}, *priporučujem*_{61.00}, *imenujem*_{87.27}. Uporaba tih dvaju nastavaka varirala je i kod istoga oporučitelja, npr. *naređivam*_{88.26v} i *naređujem*_{88.26v}. Spomenimo i karakterističnu dubrovačku crtu glagola 1. razreda III. i IV. vrste koji za 3. mn. imaju nastavak *-u*: *vidu*_{70.199}, *stoju*_{67.25v}, *živu*_{52.178}, *činu*_{87.27}, *izvadu*_{77.35v} (7 puta), dok su pravilni oblici *govore*_{73.225} i *izgovore*_{77.3v} dvostruko češća pojava (14 puta). Osim toga, nakon *stoju* u istoj se rečenici javlja i pravilan oblik: *oni stoju ondi dje stoje*_{67.25v}. Iz Rešetarova je korpusa razvidno da je nastavak *-u* niske čestotnosti, dok će 19. st. poznavati samo završetak *-u* (Rešetar 1952: 79; Budmani 1883: 175).

Jednom je u 18. st. za 3. l. mn. glagola *gorjeti* zasvjedočen oblik *goriju*_{70.199v} (mjesto *gore*, ili dubrovačkoga *goru*): *goriju kandjele*_{70.199v}.

Prezentski je infiks *-ava-*, umjesto *-aje-*, najčešći u glagolu *davati*: *davam*^{55.34v}, *dava*^{55.34v}, *davaju*^{71.58}. Iako taj nastavak do danas odlikuje dubrovački govor, naša građa svjedoči i oblike: *dajem*^{59.90}, *daje*^{55.79}, izvedenicu *prodaje*^{80.67v}, te talijanizam *akordaje*^{62.17}, iako se i talijanizmi prilagođavaju s infiksom *-ava-*: *ađontavam*^{55.53}, *dekjaravam*^{55.130v}, *renuncijavam*^{62.19v}... Glagol *istituiškati* / *istituiškati* ('imenovati') javlja se i bez morfema *-ava-*: *istituiškam*^{68.25v}, a u istome se odlomku malo kasnije javlja i *istituiškavam*^{75.122v}.

Jednom je taj infiks uporabljen i tamo gdje ga današnja norma ne traži: *spuštavam*^{55.130}, umjesto *spuštam*, jer nesvršenost nije potrebno izricati i morfemom *-ava*. Također ovdje nije riječ o iterativnosti.

Osim toga, glagol *dati* u 3. l. jd. javlja se 10 puta oblikom *dade*^{52.63}, a samo jednom oblikom *dā*^{61.00}. U 3. l. mn. osim oblikom *daju* javlja se i oblikom *dadu*^{55.79}, *prodadu*^{53.172}. O zamjeni nastavaka *-ju* / *-du* (*znaju* / *znadu*), koja se u dubrovačkome govoru zadržala do danas, svjedoče i sljedeći primjeri: *znadu*^{60.17v}, *spoznadu*^{70.200}, *imadu*^{75.26}, te talijanizam *stimadu*^{82.162}. Uz spomenuti se nastavak 40 puta javlja i nastavak *-ju* u *imaju*^{52.63v}. Kod glagola ove vrste spomenuti završetci ne variraju u drugim licima u kojima imaju samo kraći oblik: *imam*^{52.63}, *znam*^{52.63}, *poznam*^{87.157}, *uzdam*^{52.62} ... (a ne *imadem*, *znadem*...).

Glagol *nemati* redovito se javlja u složenome nesažetom obliku *neimati*: *neima*^{52.62}, *neimaju*^{52.62v}, *neimate*^{55.173}, *neimala*^{55.130}, *neimajući*^{62.19v}.

Katkad je glagol *jesam* naglašen kada se u današnjemu jeziku očekuje enklitika: *govorim s pameti zdrave, a jesam nimočan u tijelu*^{66.45v}; te redovito u završnoj formuli, gdje se očituju svjedoci: *Jesam svjedok gornjemu pismu, da je ovo svekoliko volja vlastita rečenoga Tonka / Ja, Boždar Boždari jesam svjedok koliko odizgara*^{62.19v}.

Perfekt i pluskvamperfekt

Perfekt čuva arhaičnu tvorbu pomoću punoga oblika pomoćnoga glagola. Tako uz oblike koji su jednaki suvremenomu standardnom izričaju (*sam uzeo*^{52.61}, *sam imenovao*^{52.61}, *su se podpisali*^{60.18v}) i koji su i u našoj građi uobičajeniji, bilježimo i primjere: *jesam ostavio*^{52.61}, *jesu govorili*^{52.62}, *jesam pisao*^{55.35}.

Pluskvamperfekt se redovito tvori od gl. prid. radnog i perfekta pomoćnoga glagola *biti*: *što mu sam bio dao*^{52.62}, *bio je reko*^{85.92}... U niječnome je obliku zasvjedočen neuobičajen redosljed tvorbenih elemenata: *nijesam nadodao bio*^{52.61}...

Imperfekt i aorist

Dok je za prethodna razdoblja dubrovačkoga govora upotreba **aorista** normalna, u 19. ga stoljeću, kao ni danas, uopće nema (Rešetar 1952: 60; Budmani 1883: 174). Oporuke donekle čuvaju tradiciju od 13. do 16. st., o čemu svjedoči samo 13 primjera: *dah*_{70.67v}, *ostavih*_{51.49}, *reko*_{53.170v}, *uzeh*_{53.171v}, *svrših*_{62.133v} (potonji na kraju oporuke kao samostalna rečenica), *primismo*_{77.4}, *razdjelismo*_{66.46}, *ostade*_{59.90}. Aorist glagola *htjeti* glasi *hotjeh*_{54.127}. Kako se glagol *reći* u dubrovačkome javlja i s infinitivom *rijeti*, taj oblik tvori i aorist *rijeh*_{55.19}.

Imperfektom se, također samo u 17. st., oporučitelji služe nešto rjeđe: *mjentovah*_{52.62v}, *spendāh*_{53.171v}, *pisah*_{53.172}, *afermavah*_{70.47v}.

Futur I. i II.

Rijetkost futura I. i II. u 1. l. (osim njegove velike čestotnosti u službi *voluntativa*) objašnjavamo tematskim ograničenjem naše građe. Sadržaj oporuke ne dopušta razgovor o budućnosti oporučitelja, već samo o budućnosti njegove ostavštine. Tako se buduće vrijeme javlja uglavnom u 2. i 3. licu.

Futur I. tvori se pomoću infinitiva glagola i enklitike glagola *htjeti*: *će pridružiti*_{52.62}, *će se nastaniti*_{55.171}, *naručit ću*_{53.16}, *bit će*_{52.106}, *ispunit će se*_{71.147v}... Rijetko se futur izražava naglašenim oblikom pomoćnoga glagola: *hoće nazvati*_{52.61}. Kako se potonji oblik redovito javlja samo u početnoj oporučnoj formuli, tzv. invokaciji, koja kao takva čuva starije jezične oblike, sigurnije je da se u 17. i 18. st. futur I. tvorio u skladu s tradicijom prethodnih stoljeća (Rešetar 1952: 87), tj. s glagolskom enklitikom, a ne s naglašenim pomoćnim glagolom.

Futur II. u oporukama rabi se redovito, a tvorba mu je raznolika. Vrlo je čest tzv. čakavski futur koji se tvori od *budem, bude...* + *infinitiv*: *budem narediti i ostavit*_{62.17}, *budem moliti*_{55.32}, *bude mi govoriti*_{55.87v}, *budu pomagati*_{55.87v}, *bude naći*_{56.52v}, te s modalnim glagolom: *ako se moći bude uzeti*_{52.63v} i redosljedom riječi u kojem između dva tvorbeno elementa stoji objekt: *da bude milos imati*_{55.171}. Takav futur poznaju i stoljeća prije naših oporuka, kada se često javlja u inverziji *inf. + budem*. Rešetar tvrdi da je ta tvorba futura arhaična, a tu postavku temelji na činjenici da ga Držić, u dijelu svoga opusa koji se tiče govornoga jezika, stavlja u usta dvojice staraca i to samo dvaput (Rešetar 1952: 88). Ovoj tezi u prilog ne idu ove oporuke, jer je u njima tijekom oba stoljeća taj futur redovit, dok danas svakako pripada prošlosti.

Tvorba pomoću svršenoga prezenta zasvjedočena u našoj građi, jednaka je današnjoj: *kada dođu*_{55.34v}, *dokle dođu*_{55.34v}, *kada spoznadu*_{70.199v}, *kada se proda du*_{60.18}, *kad ja umrem*_{66.56}...

Za svršene se glagole, uz pokoji nesvršeni, u spomenutoj konstrukciji glagol *bude* javlja prefigiran: *uzbudem + infinitiv: da se uzbude denjati*^{71.78} ('udostojiti se, izvoljeti'), *da ona uzbude dati ocu fra Piji*^{76.75}; *da ona uzbude platit peset dukata*^{76.75} *ako uzbude služiti njegovu ženu*^{82.5v} (potonji je jedini nesvršeni glagol).

Prefiks *uz* za futur II. uobičajen je i pred drugim nesvršenim glagolima u prezentu. A da je tako bilo i puno prije ovih oporuka, potvrđuju djela Marina i Đore Držića te Šiška Menčetića.¹⁸ Naša ga građa također svjedoči (s nesvršenim glagolima): *ostavljam hereda od svega djecu Marije kćere moje, ako ih uzima*^{55.52}, *što jošte uzavancava* ('uznapreduje') *odizgor rečenoga skrina*^{70.67}, *hoću da vide koliko prije uzmogu*^{55.34v}; *koliko ga konšijencija uzmori*^{69.59}; *dočim ustoji* *neudana*^{55.130}; *kojijem se usvidi*^{70.48}, *dokle ne uzima osamnaes godišta*^{70.67v}. Ovu konstrukciju često uvode veznici *koliko god, kad god, koliko više, koliko prije* i sl. (jednom veznik *dočim*) iza kojih isti futur ostvaruje i nesvršeni glagol *moći*: *kad god uzmože dat njegova žena*^{82.5v} ('kad bude mogla'); *koliko veće* ('više') *uzmogu*^{70.68} ('koliko više budu mogli'); *koliko prije uzmogu*^{55.34v} ('koliko prije budu mogli').

U svim se slučajevima radi o svršenom prezentu koji se postiže dometanjem prefiksa *uz-* nesvršenim glagolima. Ovakav prezent u funkciji označavanja budućnosti bilježi i Rešetar za 13. st., a može se i danas čuti u Dubrovniku (Rešetar 1952: 87).

Iako se *dubrovački* futur koji se odnosi na prošlost inače tvori pomoću futura I. glagola *biti* i pridjeva radnog glavnoga glagola, npr. *bit ću reko*, naša građa svjedoči o drukčijoj tvorbi (Budmani 1883: 174). Naime, jedini primjer izricanja relativne budućnosti tvoren je futurom I. i infinitivom glavnoga glagola: *i piso da će i to biti upisat*^{77.36v}.

Kondicional I., jednako današnjemu standardnom izričaju, tvori se od aorista glagola *biti* i pridjeva radnog: *ja bih uzeo*^{52.63v}, *da bismo bili svjedoci*^{85.25v}, *ako bih umro*^{60.18}, *ako bih prije ja umrla*^{66.56}, *njegovu pretencijon ne bih drugomu alijenala*^{72.144}, *ako bi hotio koji god od mojijeh neputa*^{83.83v}...

I kondicional II. jednak je današnjemu, tj. tvori se od kondicionala I. pom. gl. *biti* i pridjeva radnog glagola koji se spreže. Uglavnom znači izvjesnost: *sve ostale koje bih bio poprije učinio*^{55.34}, *ako bih bio komu dužan*^{55.34v}, *ako li bi bila moja mati umrla*^{61.133v}, *bila bih mu vele veće držana*^{75.103}, *svaki drugi koji bih bio dotle učinio*^{77.3}. Jednom je uporabljen u značenju futura II, odnosno izriče relativnu budućnost: *molila nas je da bismo joj bili svjedoci*^{82.5v}.

¹⁸ Dakako, nama je tu Držić najvažniji. O tome piše Rešetar (1933: 189) nazivajući ga perfektivnim prezentom, jer nesvršeni glagoli u toj konstrukciji postaju svršeni.

Imperativ

Imperativ je za oporuke vrlo uobičajen. Dok je *obični* imperativ vrlo rijeđak, odnosno uvijek je zasvjedočen u formuli s početka oporuke: *stojte spravnⁿⁱ_{74.48}*, *budite pripravniⁿⁱ_{61.133}*, *budite spravnⁿⁱ_{70.47v}*, opisni je imperativ tvoren veznikom *neka* + 3. jd. mn. prezenta redovit način izricanja volje: *neka mu ga da u rukeⁿⁱ_{70.67v}*, *neka mi reče 30 misa od mrtv^{ijeh}_{59.90} Grgurovijeh*, *neka ostane moja duša konsolanaⁿⁱ_{71.78v}*, *neka za ljubav moju kupe po par rukavicaⁿⁱ_{80.67}*...

Neobična je tvorba imperativa s futurom II. umjesto prezenta: *neka pravda (...)* *bude ga kastigatⁿⁱ_{77.5}*; *neka u vijeke budem ga slaviti i hvalitiⁿⁱ_{75.102v}* (umjesto: *neka ga kastiga, neka ga slavim i hvalim*).

Optativ

Ovaj se glagolski način u oporukama javlja samo jednom, možda i zato što se njime izriče uglavnom želja vezana za vrijeme u kojem se govori, a želje oporučiteljā tiču se vremena nakon njihove smrti, npr.: *Toli bi se zgodilo (od česa Bog uklonio) da bi u ovoj kući sve pomrloⁿⁱ_{77.4v}*.

Glagolski prilozi i pridjevi

Glagolski prilog sadašnji redovito se tvori dodavanjem nastavka *-ći*, a nikad *-ć*, u 3. licu množine prezenta nesvršenih glagola: *razmišljajućⁱ_{52.61}*, *nahodećⁱ_{52.61}*, *spravl^{ju}_{52.61}*, *spravl^{ju}_{52.61}*, *znadućⁱ_{55.65}*, *hotećⁱ_{71.58}* i *hotijućⁱ_{71.149v}*, *anulavajućⁱ_{67.93v}*. Jednom se glagol *htjeti* javlja oblikom *hotiⁿⁱ_{73.226}*, što je najstariji oblik glag. pril. sad., odnosno participia prezenta.

Glagolski prilog prošli ne pokazuje nikakve neobičnosti u obliku. Tvori se nastavkom *-vši* nadodanim infinitivnoj osnovi, iako se kod starodubrovačkih pisaca tvorilo i nastavkom *-v*: *htiv*, *biv*, *znav* umjesto *htivši*, *bivši*, *znavši* (Zima 1887: 325). Javlja se vrlo često, uglavnom umjesto uzročne zavisne rečenice: *bivši (tako moja volja vlastita)ⁿⁱ_{52.61}*, *hotivšiⁿⁱ_{55.130}*, *udavšiⁿⁱ_{55.130v}*, *dogodivšiⁿⁱ_{55.52v}*...¹⁹

Glagolski pridjev trpni uglavnom se ostvaruje u skladu s današnjom normom: *potpisanⁿⁱ_{60.00}*, *dužanⁿⁱ_{52.63v}*, *zakovanⁿⁱ_{60.18}*, *ukopanaⁿⁱ_{67.25v}*, *zapisanaⁿⁱ_{76.75}*, *držanaⁿⁱ_{70.185v}*, *ispisaniⁿⁱ_{60.17v}*, *vezenⁿⁱ_{52.61v}*, *pozlaćenⁿⁱ_{52.61v}*. Iznimku čini oblik *minuti-*

¹⁹ Za prethodna se stoljeća u Rešetarovu korpusu spominju i drugi stariji oblici. Za gl. prilog sadašnji, uz pravilne oblike *budući*, *moleći* navodi se i *bude*, *mole*, a uz *trgujući* i starije *trguje*; osim sufiksa *-ći*, postoji *-će* (*moleći* – *moleće*), umjesto *-ć* ima i crkveno *-št-* (*gorući* – *gorušti*)..., te *dojduće* za *dolazeće*. Za glagolski prilog prošli uz nastavak *-vši* ima i *-vše* (*zvonivše*); oblik tipa *-avši* (*došavši*) nije potvrđen (Rešetar 1952: 82–84).

*jeh*_{69,66} (‘minulih’), te oblici na *-at* umjesto na *-an*: *dat*_{52,61} te *udata*_{82,5} umjesto *udana* što i danas karakterizira dubrovački govor.

Glagolski pridjevi trpni izvedeni od *iti* (*ići*) arhaična su oblika: *prošastom*_{82,5}, *prošasti*_{82,130} (nikad *prošl-*). Ti su oblici prisutni u jeziku pisaca i u gramatikama sve do kraja 18. st.

Od glagola *pomoći* imamo: *pomoženi*_{70,185v}, *pomožena*_{70,186}, tj. oblike tvorene nastavkom *-en* zbog kojega se palatalizira osnova (*pomož-*).

Glagolski pridjev radni jednak je suvremenomu obliku: *govorio*_{52,62}, *bio*_{52,61v}, *ostavio*_{52,61v}, *kupio*_{52,62}, *služila*_{52,63}, *hranila*_{52,63}..., pa ne traži poseban osvrt.

Može se, na koncu, zaključiti da je odmak od prethodnoga razdoblja najzapaženiji u kategoriji glagolskih pridjeva i priloga.²⁰

9. Zaključak

Morfološki elementi dubrovačkoga govora 17. i 18. stoljeća prilično su stabilni i ne pokazuju veća odstupanja. Taj jezični sloj ni do današnjih dana nije u Dubrovniku doživio većih promjena. Osim množinskih padežnih nastavaka sve će druge starije elemente danas razumjeti, a većinu i uporabiti svaki Dubrovčanin. Iako je bio svojevrsnim polazištem za ustanovljavanje norme hrvatskoga standardoga jezika, što se morfologije tiče, dubrovački se govor 17. i 18. st. manje razlikuje od dubrovačkoga govora današnjice nego od suvremenoga standarda.

Rukopisni izvori:

Testamenta Notariae, serija 10,1., rukopisne oporuke u Državnome arhivu u Dubrovniku

Literatura:

BARIĆ i dr. 1997. *Hrvatska gramatika*, 2. izd. Zavoda za hrvatski jezik, Zagreb: Školska knjiga.

BUDMANI, PERO 1883. Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, *Rad JAZU* knj. 65, Zagreb, 154–179.

²⁰ Budmani za svoje vrijeme spominje samo riječ *bjuši*, koja svoj *užasni*, kakvim ga on drži, oblik duguje zbrci koju je u to doba izazivala grafijska jednolikost, odnosno jednoznačnost grafema *v* i *u*, te *i* i *j*, pa se tako oblik *bivši* mogao pročitati (a zatim i *čuti*) kao *bjuši* (Budmani 1883: 174).

LAZNIBAT, VELIMIR 1996. *Govor Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću (na osnovu arhivskih spisa)*, Mostar: Sveučilište u Mostaru.

REŠETAR, MILAN 1933. *Jezik Marina Držića*, Rad JAZU, knj. 248, Zagreb.

REŠETAR, MILAN 1952. *Najstarija dubrovačka proza*, Beograd: SAN.

ZIMA, LUKA 1887. *Njekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, djela JAZU, Zagreb.

Caratteristiche morfologiche della lingua dei testamenti ragusei croati del Seicento e del Settecento

Riassunto

L'articolo nasce dalla necessità di descrivere la parlata ragusea del Seicento e del Settecento. L'aspetto morfologico è interessante perché si descrivono il periodo e la località linguistiche coincidenti all'inizio della formazione della lingua standard contemporanea. L'analisi è tanto più sensata se paragonata con i risultati delle analisi linguistiche dei secoli precedenti e di quelli successivi, fino ad oggi.

Ključne riječi: dubrovački govor, oporuke, morfološki opis, dijakronijski pristup

Parole chiave: la parlata ragusea, i testamenti, l'analisi morfologica, l'approccio diacronico

